

Monográfia a magyarországi németek helyzetéről 1950-1970

I Dr. Tóth Ágnes történész *Németek Magyarországon 1950-1970* című 2020-ban megjelent munkáját politikai társadalomtörténetként határozza meg. Azt vizsgálja benne, hogy a kitelepítések befejeződése után mik voltak a politikai hatalom céljai és törekvései a Magyarországon maradt 220 ezer német nemzetiségű emberrel, hogyan valósította meg ezeket a célokat, és a német közösség miként viszonyult az intézkedésekhez, milyen folyamatok eredtek mindebből. A magyarországi nemzetiségek története, a velük szemben alkalmazott eljárási módok, a többségi társadalom és a kisebbség egymáshoz való viszonya a magyar nemzeti önismeretnek is fontos része. A szerző eddig ismeretlen összefüggéseket tár fel, korábban nem kutatott történelmi „fehér foltot” mutat be. A könyv utolsó fejezetét közöljük, amelynek alapján biztosan sokan kedvet kapnak elolvasásához. Megrendelhető az Argumentum kiadónál (<http://www.argumentum.net/Nemetek-Magyarorszagon>).

Összegzés

Munkámban a magyarországi németek 1950–1970 közötti helyzetét alapvetően három szempont – a politikai hatalom céljai, törekvései és azok megvalósításának módja, a közösség, illetve tagjainak reflexiói, valamint az így meghatározható folyamat hatásai – alapján vizsgáltam.

Természetesen a nemzetiségekkel kapcsolatos döntéseket, eljárási módokat nem lehet elvonatkoztatni az országban végbement mélyreható politikai, gazdasági változásoktól. A vizsgált időszakon belül négy alperiódus különböztethető meg: a Rákosi-diktatúra kiépítése, az 1956-os forradalom és szabadságharc, a megtorlások, a régi-új politikai hatalom stabilizációja, illetve a kádári konszolidáció kezdeti évei. A nemzetiségpolitikai döntések csak az ezeket az időszakokat jellemző általánosabb hatalomgyakorlási módok, gazdaság- és kultúrpolitikai törekvések összefüggésében értelmezhetők.

A politikai hatalom kisebbségekkel kapcsolatos attitűdjeit mindenekelőtt elvi állásfoglalásai, a párt-határozatok, illetve a jogszabályok, döntések alapján vizsgáltam. Közvetlenül a kommunista hatalomátvételt követően a nemzetiségekkel kapcsolatos elvi deklarációk meghatározó toposzává a marxista-leninista nemzetiségpolitikára való hivatkozás vált, miközben annak deformált, sztálinista változatáról volt szó. Utóbbi a kisebbségek rövid távú asszimilációjával számolt, s e cél határozta meg a nemzetiségekkel szemben alkalmazott eszközeit is.

A magyarországi politikai elit által tételezett, de konkrétan soha meg nem határozott (sztálini)-lenini nemzetiségpolitika elveit egy gyökeresen eltérő helyzetű ország viszonyai és egy teljesen más történelmi szituáció formálta. Pragmatikusan nézve, ezek az elvek adoptálhatatlanok voltak a második világháború utáni Magyarországon. A rájuk való állandó hivatkozás kettős célt szolgált. Egyrészt

kifelé a politikai elitnek az e területen is a szovjet mintához, elvárásokhoz való alkalmazkodását demonstrálta, másrészt befelé a vitathatatlan állami autoritás teoretikus megalapozását szolgálta. Emiatt a hangoztatott koncepció, a végrehajtás, illetve annak eredménye szükségszerűen elvált egymástól. Meghatározó eleme volt a koncepciónak az automatizmus elve, ami az osztályhelyzet primátusából kiindulva a kisebbségek hosszabb-rövidebb távon való beolvadásával számolt. A politikai vezetés a proletár internacionalizmusra hivatkozva azt hangoztatta, hogy az egyén identitását a nemzeti hovatartozás helyett döntő mértékben társadalmi osztályhoz tartozása határozza meg. Ebből fakadóan az állampolgári jogegyenlőség hirdetésén túl, a külön kisebbségi igények kielégítésével csak átmeneti időre, hatalma megszilárdításáig és taktikai megfontolásokból számolt. A kisebbségi közösségek tagjaitól mindenekelőtt azt várták el, hogy jó állampolgárrá és szocialista hazafivá váljanak. A nemzetiségpolitika lényege tehát a kisebbségek asszimilációjának elősegítése, kikényszerítése volt. S az automatizmus-koncepció alkalmazása a kisebbségpolitika szovjetizálását jelentette, mint ahogyan az az élet más területein – gazdaság, kultúra – is bekövetkezett.

Ebben az értelmezési keretben a politikai hatalom a nemzeti, etnikai identitás mindennemű megnyilvánulását nacionalizmusként értelmezte, amit elítélt, ugyanakkor élt annak társadalomszervező erejével. A háború után végrehajtott belső telepítések következtében a vegyeslakosságú településeken a németek és a magyar telepések, valamint a bukovinai székelyek közötti konfliktusok – különböző intenzitással – évtizedekig lappangtak, tovább éltek. Míg a magyarországiak önkéntesen, a hatalom által fölkínált gazdasági és politikai előnyökért hagyták el eredeti lakóhelyüket, addig a székelyek menekülését kényszerek idézték elő. Egyik csoport sem rendelkezett

A szerző a magyarországi németek 1950–1970 közötti helyzetét alapvetően három szempont alapján vizsgálja: a politikai hatalom céljai, törekvései és azok megvalósításának módja, a közösség, illetve tagjainak reflexiói, valamint az így meghatározható folyamat hatáskör szerinti. Egyfelől azt elemzi, hogy a kitelepítések lezárulása után a politikai hatalom hogyan viszonyult a Magyarországon területén maradt mintegy 220 ezer német nemzetiségű személyhez. Milyen stratégiát fogalmazott meg velük kapcsolatban, s ez mennyiben különbözött a többi kisebbséggel szembeni eljárási módtól. Ehhez kapcsolódóan vizsgálja a nemzetiségpolitika elméleti kereteit, fogalomhasználatát, tartalmi elemeit, az elfedett tényleges célokat, amire leginkább a deklarált elvek és a gyakorlat között tátongó szakadék világít rá. Emellett nagy figyelmet szentelt a konkrét lépések, események, az ebben szerepet játszó aktorok motivációinak és céljainak, a döntések megvalósításának, a kisebbségek mozgásterének. Vizsgálja másfelől a német kisebbségnek, illetve tagjainak a politikai hatalom intézkedéseivel való viszonyulását, különösen az állam és polgára közötti viszonyra, a közös, illetve személyes reakciókra, a közösség belső törésvonalaira fordít figyelmet.

A szerző a fentebb ismertetett elemzési szempontjait nem csak a németiségre szűkíti. Valamennyi olyan kérdés tárgyalásakor – nemzetiségpolitika hatása, anyanyelvű oktatás, kisebbségi önszerveződés –, ahol erre lehetősége nyílt, alkalmazta az összehasonlító módszertant, bemutatva a tárgyaló folyamat előzményeit is, illetve a nemzetiségekkel, a németekkel történeteket egy tágabb horizonton, a köztörténeti összefüggések rendszerében értelmezte.

A mű érzékletesen mutatja be azt a folyamatot, hogy a német kisebbség tagjainak a kollektív bűnösség stigmájából fakadóan mennyi politikai, gazdasági hátrányt, megkülönböztetést kellett elviselnie. Mindennek ellenére, rendkívüli erővel, kitartással és hittel, hogyan teremtetten meg mégis új egzisztenciáját, otthonát, közösségi jövőképét.

Ára: 0000 Ft

ISBN 978-963-446-815-8

9 789634 468158

TÓTH ÁGNES Németek Magyarországon 1950-1970

TÓTH ÁGNES Németek Magyarországon 1950-1970

Társadalomtudományi Kutatóközpont tk

Argumentum

zett azonban megfelelő – hagyományos gazdatudattal párosuló – hozzáértéssel a korábban eredményes német gazdaságok működtetéséhez. A politikailag „pozitív diszkriminációt” élvező telepések munkatétikája németektől való elmaradásának negatív következményeit azonban jórészt elfedte, hogy a vizsgált korszak kezdetén már rohamtempóban folyt a kollektivizálás, illetve annak elfogadása lett az agrártársadalom megítélésének mércéje. A stigmatizált, vagyontól megfosztott helyi német lakosság ebben a folyamatban csupán megalázott szemtanúja lehetett egykori gazdasága pusztulásának. Érthető módon, más-más okok miatt, az érintett csoportokat frusztrálta a kialakított helyzet. Az alapvetően tehát a politikai hatalom által generált gazdasági-szociális konfliktusokat sok esetben még az '50-es évek végén, a '60-as évek elején is nemzeti(ségi) ellentétként tüntették föl, amivel természetesen a német kisebbségi nacionalizmus meglétét hangsúlyozták, újabb okot szolgáltatva a velük szembeni föllépésre. A magyar társadalomra nézve azonban – Bibó István szavaival élve – nem a rablott holmival való (vissza)élés gazdasági, hanem erkölcsi következményei voltak a legsúlyosabbak. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a helyi vezetés jelentéseiben a szlovákiai magyarok és németek közötti konfliktusok soha nem nemzeti(ségi) ellentétként argumentálódtak.

További meghatározó eleme a vizsgált időszakban a nemzetiségpolitikának, hogy a kisebbségek annak nem alanyai, hanem tárgyai voltak. Már közvetlenül

a háború utáni időszakban sem merült fel, később a diktatúra intézményrendszerének kiépítését követően pedig szóba se jöhetett a kisebbségek partnerként való bevonása az őket érintő állami, politikai döntésekbe. A politikai hatalom az '50-es évek elejére fölszámolta a nemzetiségek alulról építkező országos és helyi szervezeteit is. Az érdekképviselőket ellátni hivatott nemzetiségi szövetségek fölülről létrehozott, nagyon szűk mozgásterrel rendelkező, szigorú kontroll alatt tartott „kirakat-szervezetek” voltak. A nemzetiségi szövetségek minimális létszámmal létrehozott központi apparátusai egyrészt kompetenciák nélkül vergődtek az alig artikulálható közösségi igények és a politikai elvárások hálójában, másrészt utóbbiak teljesíthetetlenek lettek volna a kisebbségi igények teljes negligálásával. Az egyes területeken – anyanyelvi oktatás, állampolgári jogegyenlőség kérdései – lezajlott folyamatok részletes végigkövetése megmutatta, hogy éppen ez a „lebegő egyensúlytalanság” biztosított némi mozgásteret a nemzetiségi vezetők számára úgy a közösség, mint a pártvezetés irányába.

Az elvi állásfoglalásokat és a jogszabályalkotást abból a szempontból vizsgálva, hogy azokban megfogalmazódik-e az egyes kisebbségekkel szembeni diszkrimináció, egyértelműen megállapítható, hogy a háború utáni fél évtizedben vállaltan, majd leplezett formákban, de tetten érhető a különbségtétel. A délszláv kisebbség hatékonyabb érdekérvényesítését 1947-ig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mel-

lett működő jugoszláv misszió tevékenysége és az a körülmény segítette, hogy a magyar kormány a délszlávoknak tett engedményektől (is) várta a magyar-jugoszláv viszony javulását. A németekkel szemben a kollektív büntetés alkalmazását megkönnyítette, hogy a nagyhatalmak a német kisebbségeket kiszolgáltatták az adott országok nemzetállami törekvéseinek. A magyar kormány szabad kezet adott a Csehszlovák Áttelepítési Bizottságnak is, azaz meg sem kísérelte fékezni, hogy az ország szlovák anyanyelvű lakosai nagy számban hagyják el szülőföldjüket. Az 1949. évi alkotmány kimondta ugyan a Magyarország területén élő valamennyi kisebbség egyenjogúságát, ez azonban nem érvényesült. A diszkrimináció a németekkel szemben jogi értelemben egészen az '50-es évek közepéig fennmaradt. Bár az állampolgári jogegyenlőséget deklarálta a 84/1950. MT rendelet is, de a német nemzetiséghez tartozók választójogukkal csak 1953-tól élhettek, szövetségük megalakítására pedig csak 1955-ben kerülhetett sor. A nemzetiségi oktatás jogi szabályozásának áttekintése azt a látszatot keltheti, hogy az évtizedfordulót követően e területen valóban érvényesültek a kisebbségi jogok. Az elmélet és gyakorlat összehasonlítása, illetve a részletszabályok összevetése azonban rávilágít a jogi eszközökkel (is) fönntartott diszkriminációra. Ennek jellemző példája, hogy a helyi vezetők nyomására a német anyanyelvű oktatás sok helyütt csupán a német nyelvoktatásra korlátozódott, amit viszont nem a nemzetiségi oktatásra vonatkozó, hanem a német mint idegen nyelv tanításának szabályai szerint valósítottak meg. Ennek lehetőségét viszont rövid időn belül megszüntették. A többi nemzetiség esetében az anyanyelv idegen nyelvként való oktatása nem volt lehetséges. Ez a szabályozás tehát kifejezetten azt célozta, hogy a politikai hatalom a német nemzetiségi oktatásban részt venni akarók számát korlátozza. Az elvi deklarációk és a tényleges jogi szabályozás inkonzisztenciája más, a németeket kifejezetten súlyosan érintő kérdések, így például a családegyesítések, a házvisszaadások kapcsán is tartósan fennmaradt. Míg az általános szintű kommunikáció e kérdések kapcsán is megengedő, az érintettek érdekeit figyelembe vevő, gyors megoldást vetített előre, addig a konkrét szabályozás, ha megszületett egyáltalán, restriktív, bürokratikus volt, és inkább a probléma fönntartását mint megoldását szolgálta.

Meg kell említenünk azokat a döntéseket, jogszabályokat is, amelyek nem egy-egy nemzetiségi közösség ellen irányultak, de velük szemben csoportkötődésük miatt alkalmaztak. Az eljárási mód bepillantást enged a politikai hatalom bűnbakképző mechanizmusába is. A déli és nyugati határsáv létrehozásakor, illetve az erőltetett iparosítás munkaerőigényének kielégítésekor tömegesen távolították el otthonaikból a német, illetve délszláv lakosságot. Az internálási eljárást, a kényszerlakhely-kijelölést minden olyan személlyel szemben alkalmazták, aki-

ket a hatalom a maga szempontjából veszélyesnek ítélte. Az eljárás során a politikai hatalom által önkényesen bűnösnek nyilvánított személyek bizonyítási eljárás, bírósági tárgyalás nélkül kerültek zárt táborokba. A németek és délszlávok esetében megbízhatatlanságukat közösségi hovatartozásukkal támasztották alá.

A trianoni békekötést követően a politikai elitnek a Magyarországon élő nemzetiségekkel kapcsolatos politikáját különböző módon és mértékben befolyásolta az ország határain kívül élő magyar kisebbségi közösségek helyzete. Ez a szempont a vizsgált időszakban nem érvényesült. A kisebbségi kérdés Magyarországnak a szomszéd országokkal való kapcsolatában sem tematizálódott. A régió országaiban e téren (is) meghatározóbb volt a szovjet minta követése, ami ideig-óráig jegelte a kisebbségi kérdés kapcsán közöttük meglévő érdekellentéteket. E tekintetben az általam vizsgált korszak végén következett be változás, amikor az adott országok politikai vezetése föladata a kisebbségpolitikát addig meghatározó automatizmus elvét. S ezzel párhuzamosan a nemzetiségek helyzete – rapszodikusán, a bilaterális szomszédsági (párt)kapcsolatok függvényében – ismét terítékre került a kétoldalú tárgyalásokon.

A hazai történetírás az általam vizsgált időszakot nemzetiségpolitikai szempontból a fentebb ismertetett jellemzők miatt egy korszaknak tekinti. Ezzel alapvetően egyetértve fontosnak tartottam a korszakon belüli különbségek fölfejtését és általuk alperiódusok kijelölését. Ezáltal ugyanis lehetővé vált annak megállapítása, hogy az országos szinten végrehajtott rendszerkorrekciós lépéseket a kisebbségpolitikai dokumentumok csak részben és fáziskéséssel tükrözik vissza. Így például a Nagy Imre által 1953-ban megkezdett új szakasz politikája csak a társadalom egészére gyakorolt kedvező hatása révén érintette a kisebbségeket. A rövid ideig tartó „új szakasz” alatt, miután az ország szempontjából a nemzetiségi kérdés nem volt központi jelentőségű, szükségszerűen nem kapott külön figyelmet. A fáziskésésre pedig jó példa, hogy az 1956-os forradalmat követően csak 1960-ban, az anyanyelvű oktatás megszüntetése révén válik egyértelművé, hogy az 1958-as párttárgyalásban hangzott elvekkkel ellentétben a kisebbségeknek a korábbiaknál is represszívebb nemzetiségpolitikával kell szembesülniük.

A politikai hatalom kisebbségekkel kapcsolatos állásfoglalásai kapcsán kiemelendő még, amire már korábban is utaltam, hogy a dokumentumok megfogalmazása általános, konkrét kötelezettségvállalásokat alig tartalmaz, nyelvezetük viszont visszatükrözi a rendszeren belüli ideológiai nyitási-zárási folyamatokat. Különösen jól megfigyelhető ez az '50-es évek végén, amikor a dokumentumok semmitmondóvá, üressé válnak, információértékük alig van, és ideológiai frázisok uralják. Hasonlóan sokat mond a politikai hatalom kisebbségekkel kapcsolatos attitűdjéről a dokumentumok titkos minősítése.

Munkámban külön figyelmet fordítottam az elvek és a gyakorlat együttes vizsgálatára, mert csak ez teszi lehetővé a politikai hatalom valódi céljainak megvilágítását, az érintett társadalmi csoport reakciójának, mozgásterének megállapítását. Ez utóbbi szempontokra azért is külön figyelmet fordítottam, mert a vizsgált időszakban a nyílt, demokratikus eljárási keretek hiánya miatt a társadalmi kontroll egyáltalán nem érvényesülhetett. Azaz az érintett csoportnak, jelen esetben a német kisebbségnek nem volt lehetősége arra, hogy a meghozott döntések negatív hatásait korrekciós lépések kikényszerítésével csökkentse. Más utakat és módokat kellett tehát találnia az egyszerre jelen lévő túlszabályozottság, illetve szabályozatlanság útvesztőiben, hogy a rendelkezések hátrányos következményeit csökkentse.

Az elvek és a gyakorlat együttes vizsgálata mindenekelőtt az eljárási mód kontinuitására világít rá. Nevezetesen: a politikai hatalom kisebbségekkel szemben alkalmazott módszerei a második világháború után, egy a korábbiaktól gyökeresen eltérő kül- és belpolitikai helyzetben, más ideológiai érvelés alapján, de megegyezett a két világháború közötti évtizedekben alkalmazottakkal. Láthatóan ezt az a körülmény sem befolyásolta, hogy a háború után a német kisebbség a különböző politikai erők hatalomért folytatott harcában már semmilyen alkupozícióval nem rendelkezett.

Mint láttuk, az eljárási mód egyik lényegi eleme volt, hogy a kisebbségi vezetőkkel folytatott tárgyalásokon az államhatalom alapvetően megértést tanúsított, számtalan kisebbségi kérést jogos igénynek ismert el, azok teljesítését azonban negligálta vagy évekig halogatta. Másik meghatározó eleme ennek az eljárási módnak, hogy a sokévi késéssel az államigazgatás legfelsőbb szintjén megszületett pozitív döntések, jogszabályok végrehajtását a közép- és alsófokú igazgatási szintek megakadályozták, vagy hatékonyan fékeztek.

Ez utóbbi kapcsán az a kérdés, hogy a közép- és alsófokú igazgatás ellenállása mennyiben saját véleményének kifejeződése, és mennyiben az államhatalom által támogatott eljárási mód. A jelenségben nyilvánvalóan mindkét törekvés közrejátszik, ezek mértékének megállapítására azonban nem vállalkozhattam. Annyi azonban leszögezhető, hogy a közép- és alsófokú köz- és szakigazgatási apparátusnak még egy diktatórikus államberendezkedésben is van mozgáster. Egyrészt valamennyi megyében az objektív körülményekből fakadó nehézségeket, a kényszermigráció következtében fölhalmozódott szociális, gazdasági feszültségeket a németek hátrányára igyekeztek orvosolni, másrészt az azonos jogi szabályozás ellenére a végrehajtás során eltérő eljárási módokkal találkozhatunk. Míg egyes megyei vezetők megértést tanúsítottak a németek sorsa iránt, mások túlteljesítették a központi elvárásokat. A végrehajtás vizsgálatakor tehát a funkcionáriusok személyes meggyőződése, ambíciói, szocializációja,

mint rendszerstabilizációs tényező, nem hagyható figyelmen kívül.

Megítélésem szerint azonban a közép- és alsófokú apparátusok tagjai, e testületek mozgásterére ellenére, semmiképpen nem tudták volna ilyen mértékben fékezni s még inkább megakadályozni a jogszabályok végrehajtását, ha ehhez felettes szerveiktől nem kapnak – legalább hallgatólagos – támogatást. Az általam vizsgált időszakban egyetlen olyan esetet sem sikerült feltárni, amelyben valamely megyei vezető vagy hivatalnokot a németekkel szembeni túlkapás, a nemzetiségi oktatás megakadályozása, vagy bármi más, a kisebbség jogait korlátozó magatartása miatt felelősségre vontak volna. Ez az eljárási mód, megítélésem szerint, a döntéshozók és végrehajtók közötti szereposztás része, ami természetesen szintén felülről irányított. Végletesen leegyszerűsítve: a politikai hatalom jó döntései a végrehajtás során, látszólag tőle függetlenül, sérültek, módosultak. A kisebbségi jogok gyakorlati érvényesülését sokféle módon – a jogi lehetőségek nyílt tagadása, az információk visszatartása, a döntési kompetenciákkal való visszaélés, áttekinthetetlen bürokratikus eljárási rend alkalmazása, felelősség áthárítása révén – korlátozták.

Ezekkel az eszközökkel az igazgatási hierarchia valamennyi szintjén éltek. Itt most csak a családegyesítések során alkalmazott eljárásra utalnék, amelyben nemcsak az érintett személyek, de az eljárást lefolytatni hivatott minisztériumok sem kaptak tájékoztatást arra vonatkozóan, hogyan kell eljárniuk. Az egymásnak gyökeresen ellentmondó utasítások – például a kérvények befogadása kizárólag a Belügyminisztérium kompetenciája vagy a Külügyminisztériumhoz is benyújthatók – az államigazgatás legfelsőbb szintjeinek együttműködésében is zavart okoztak. A két minisztériumnak a probléma kapcsán kialakított állásfoglalásai rávilágítanak arra, hogy más megoldási alternatívákat preferáltak. Míg a Belügyminisztérium az érintettek kizárását, fedett, átláthatatlan, számára teljesen szabad kezet biztosító, tehát önkényes eljárási rendet kívánt, addig a Külügyminisztérium az érintettek érdekei, illetve a külpolitikai megfontolások miatt a probléma mielőbbi, szabályozott, kiszámítható megoldását szorgalmazta. A két minisztérium közötti kompetencia-viták a konkrét ügyön túlmutatóan jellemzik a kisebbségeket érintő jogszabályok, elvi deklarációk végrehajtását. A döntések nem egyértelmű operacionalizálása révén zavar keletkezett, kompetencia-vita alakult ki a végrehajtásban részt vevő szervezetek között, az érintettek már csak ebből fakadóan sem jutottak egyértelmű információhoz, ami megakadályozta, hogy az adott jogi lehetőségekkel élni tudjanak. Az említett példánál maradván könnyen elképzelhető, hogy milyen kálváriát kellett megjárnia családegyesítési kérelme intézésekor annak az egyszerű falusi parasztembernek, aki mindenfajta ügyintézésben járatlan volt.

A különböző szintű hivatalok saját felelősségének elfedésére gyakran használták a háritást. Különösen jellemző volt ez a német nemzetiségi oktatás bevezetése kapcsán, ahol az elvi döntés már 1951/52-ben megszületett, de a hegyek vajúdása eredménytelen maradt, azaz fél évtized múlva is alig néhány iskolában folyt németül az oktatás. A hivatali, hatalmi indoklás szerint a szülők nem éltek, nem akartak élni ezzel a lehetőséggel. Kétségtelen, hogy a németekben a politikai stigmatizáció következtében kialakult félelmi, védekezési reflexek működtek. Ugyanakkor a végrehajtás igen részletes, minden körülmény figyelembevételére kiterjedő végigkövetése megmutatta, hogy ez a fajta hivatkozás épp a helyi vezetőknek a folyamatot akadályozó tevékenysége elfedésére szolgált. Számtalan példa igazolja, hogy a német szülőknek sok helyütt csak konfliktusok vállalása révén sikerült elérni a német nyelv oktatásának bevezetését. A két jelenség – a németek félelmi reakcióiból fakadó elutasítás és a helyi vezetés akadályozó eljárása –, s ezeken túli számos más gyakorlati ok együtt vezettek ahhoz, hogy az általam vizsgált korszakban a közösség létszámához viszonyítva elégtelen számú intézményben a német anyanyelvű oktatás súlypontja a heti néhány órában folyó nyelvtanítás maradt. A jelenségek erőssége, illetve az okok egymásra hatása településenként, valamint a vizsgált időintervallumon belül a körülmények függvényében változott.

Általánosan alkalmazott eljárási módnak tekinthető az is, amikor a hatalom ígéretet tett a probléma rendezésére, alibi cselekvéssel fönn tartotta a megoldáskeresés látszatát, majd érdemi előrelépés nélkül a kérdés tematizálása kikerült a kommunikációból. Részben ez történt a családegyesítések kapcsán, amikor hosszan tartó, konfliktusokkal terhelt tárgyalások eredményeként 1953-ban csupán néhány fő szabályt rögzítő megállapodás született az NDK-val. Miután a gyakorlatban a megállapodás szükségszerűen nem működött, az 1950-es évek végén újabb tárgyalássorozat kezdődött, ami hasonlóan semmitmondó megállapodást eredményezett. A családegyesítések egészen a '60-as évek végéig elhúzódtak, de átfogó és átlátható szabályozás nem született a probléma rendezésére. Ezzel természetesen egyrészt fönn tartották az érintettek államhatalommal szembeni kiszolgáltatottságát, másrészt biztosították az önkényes eljárás lehetőségét. Hasonló folyamat figyelhető meg a házvisszaadások kérdésében is. Az 1956-os forradalmat követően a politikai hatalom több ígéretet is tett a németek egyik legégetőbb egzisztenciális kérdésének rendezésére. Az évekig tartó egyeztetés eredményeként már a konkrét jogszabálytervezet is megszületett, elfogadására azonban nem került sor. A politikai hatalom számára továbbra is fontosabb volt a németek egzisztenciális talpra állásának akadályozása, mint az államosított házak rohamos értékvesztése, az ország gazdasági érdeke.

Mindkét, utóbb említett eset illeszkedik a politikai vezetésnek az 1956-os forradalom utáni kisebbségekkel szembeni viselkedésébe. A nemzetiségi vezetők is úgy ítélték meg, hogy miután a forradalomban külön kisebbségi követelések nem, vagy alig argumentálódtak, illetve a közösségeknek a hatalma stabilizációját mindennél fontosabbnak tartó új politikai vezetés mögött való fölsorakoztatása révén alkupozícióik erősödtek, erősödhetnek. Ezért 1956 decemberében és a következő év tavaszán közösen kérték, hogy a szövetségek felügyeletét közvetlenül a minisztertanács lássa el, a kisebbségek ügyeivel pedig egyetlen szakminisztérium foglalkozzon. Bár erre a kormány ígéretet tett, a minisztertanácsi előterjesztés, ami főként a németek és délszlávok felé szóló gesztus lett volna, elkészült, de a testület nem tárgyalta. A nemzetiségi vezetőknek nem sikerült elérni, hogy a kisebbségekkel kapcsolatos ügyek az állami hierarchia egy magasabb szintjén jelenjenek meg. Ehelyett a szövetségek és a különböző állami és pártszervek hatékonyabb együttműködésének koordinálására kormánybiztost neveztek ki, aki az állami szervezetekkel folytatott tárgyalásokon hatastörrel nem rendelkezett. Így a poszt létrehozása inkább a nemzetiségi vezetők ellenőrzését, semmint segítségét szolgálta. A megengedő kommunikáció tehát valójában a színtalalal mögött zajló folyamatok elfedését, ebben az esetben az 1958-as párthatározat előkészítését, mint a valódi szándékok megjelenítését szolgálta.

Az elmélet és gyakorlat közötti ambivalenciát erősíti, hogy az elvi döntések hatása a kisebbségi intézményrendszerben nem egy időben, hanem jelentős fáziskéséssel érvényesült, s más mélységű következményekkel járt. Így az egyes területeken – oktatás, nemzetiségi sajtó, a szövetség tevékenysége – megállapítható alperiódusok időhatárai, amire az adott fejezeteknél részletesen kitértem, különböznek egymástól. Az 1958-as párthatározat negatív hatása azonban valamennyi területen kimutatható. Nyilvánvaló, hogy a legmélyrehatóbb következményekkel az anyanyelvi oktatás 1960. év eleji megszüntetése járt. De ebben az évben távolították el a Német Szövetség nacionalistának bélyegzett munkatársait is, és megnehezítették a kulturális csoportok működését és újak létrehozását. Figyelemreméltó, hogy a '60-as évek elején egy rövid ideig ezzel ellentétes folyamat zajlott le a *Neue Zeitung*nál. Az addig a közösség számára zömében érdektelen világpolitikai kérdésekkel foglalkozó cikkeket fölváltották a németiség helyzetére valóban reflektáló, csoportidentitásuk erősítését szolgáló írások, amit a hatalom csak rövid ideig tolerált, így 1963-ban ezen a területen is bekövetkezett a váltás.

Az állam által létrehozott kisebbségi intézményrendszer voluntarista szemléletet tükrözött, ami szintén a nemzetiségi oktatás területén mutatkozott meg leginkább. A politikai hatalom, figyelmen kívül hagyva az intézményi szerkezet működési zavarait,

hatékonyt, a célok megvalósulását kizárólag az oktatásban részt vevő gyerekek számával támasztotta alá. A kisebbségi intézményrendszer másik fontos jellemzője, hogy oktatási és kulturális területre korlátozódott. Ez utóbbi esetében pedig kizárólag a folklórhagyományok megőrzésére helyeződött a hangsúly. Politikai, gazdasági érdekérvényesítésük szóba sem jöhetett.

A német kisebbség minimális eszközökkel rendelkezett, hogy a fent ismertetett folyamatok negatív következményeit csökkentse. Alapvetően mind egyéni, mind csoportos szinten az alkalmazkodó ellenállást választotta. Egyfelől állampolgári kötelességei maximális teljesítésével – beszolgáltatás, adók –, csoportként, közösségként való manifesztációja háttérbe szorításával eleget tett a politikai hatalom elvárásainak. Másfelől igyekezett kihasználni azokat az intézményes kereteket, amiket felkínáltak számára. Az anyanyelvi oktatás lehetőségével – mint láthattuk – sok helyütt a megfélemlítés ellenére is éltek, illetve élni akartak. A közösség a Német Szövetséget és vezetőit kezdetben bizalmatlanul fogadta, a kizárólag felülről létrehozott, szigorú kontroll alatt tartott szervezetre mint az állami ellenőrzés eszközére tekintett. Rövid idő elteltével azonban a német kisebbség tagjai lehetőséget is láttak az autonómiával gyakorlatilag nem rendelkező Szövetségben. Ezzel magyarázható, hogy Wild Frigyesnek néhány év alatt sikerült kiépítenie a helyi aktivisták hálózatát, akik, a politikai üzeneteket sulykoló nagygyűlések szervezése mellett, a helyi német nemzetiségi kulturális élet motorjaivá is váltak. A helyi kulturális csoportok nemcsak a hagyományok megőrzésében játszottak szerepet, de más területeken is megerősítették a csoportkohéziót.

Megállapítható az is, hogy bár a német közösség, illetve egyes tagjai a vizsgált korszakban a politikai hatalommal szemben nyílt ellenállást nem tanúsítottak, a hatalomgyakorlás módjaira adott válaszai széles skálán mozogtak. Míg egyes személyek, lokális közösségek inkább az alkalmazkodást, az elvárásokba való belesimulást választották, addig mások a hatalom által biztosított keretek minél jobb kihasználására, sőt e lehetőségek tágítására törekedtek. Szép számmal akadtak olyanok is, akik a politikai hatalom hazug, álságos kommunikációja és a tények között feszülő szakadékra – például a házvisszaadások ügye – mutattak rá.

Wild Frigyes – megítélésem szerint – kiegyensúlyozó szerepet töltött be a Német Szövetség élén, s alapvetően jó reálpolitikusnak bizonyult. A politikai vezetéssel el tudta fogadtatni, hogy elvárásait csak akkor tudja hatékonyan teljesíteni, ha a német kisebbség igényeit is, legalább minimálisan, figyelembe veszik. E magatartásból következett, hogy egyfelől hűen közvetítette a közösség felé a politikai üzeneteket, elítélte a nyugatnémet fellazító politikát, de nem hagyta figyelmen kívül, hogy a magyarországi németek túlnyomó többségét az NSZK-ba

telepítették. Elfogadta ugyan, hogy a Szövetség a Landsmannschaftokkal nem tarthat kapcsolatot, de síkra szállt a kitelepítettek és itthon maradottak differenciált megítéléséért. A családegyesítések és rokonlátogatások ügyét igyekezett előmozdítani, nem fogadta el a kollektív bűnösség stigmát, s a '60-as évek elejétől egyre több helyen hangoztatta a magyar állam által a németességgel szemben elkövetett hibákat. Megítélésem szerint tehát mind a Szövetség vezetői, mind a közösség egy része hatékonyan élt a számára biztosított szűkre szabott lehetőségekkel. Minden területen – 1951-ben néhány kultúrscsoport alakítása, 1952-ben a német anyanyelvi oktatás bevezetése – kitöltötte azt a teret, amit az állam fölkínált számára. Egyéni szinten nem zárkóztak el attól sem, hogy a gazdasági szervezetekben, a közigazgatásban szerepet vállaljanak. A '60-as évek elejétől egyre több helyi vezető került ki körükből.

Hasonló folyamat játszódott le a *Freies Leben* és a *Neue Zeitung* kapcsán is. Az első években a közösség szempontjából teljesen indifferens tematika és a nyelv miatt is elutasították a lapot. Az idősebb korosztály kizárólag valamely német nyelvjárást beszélt, s bár nehezen megvalósítható lett volna, hogy a *Neue Zeitung* valamely magyarországi német nyelvjárás standardizált változatát használja, ettől még a közösség tagjainak egy része a német irodalmi nyelv használatára mint a hatalom által uralt nyelvre tekintett. A lap tematikai megújításához kapcsolódóan 1962-ben a különböző német nyelvjárásokról szóló cikkeknek azért volt jelentősége, mert időbeli dimenziót adott a használt nyelvváltozatoknak, de nem hagyott kétséget afelől, hogy a standardizálás megkerülhetetlen, azaz „identitásukon belül” kínált egy modernizációs jövőképet is.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a német kisebbséggel kapcsolatos elvi deklarációk, a jogszabályok által biztosított lehetőségek és ezeknek a gyakorlatban való megvalósítása jelentős eltéréseket mutat. A németek számos területen elsősorban a közép- és alsófokú igazgatási apparátusok ellenállása miatt nem élhettek jogszabályban biztosított jogaikkal, ami a politikai vezetés hol rejtett, hol nyílt támogatásával valósult meg. A közösség a vele szemben alkalmazott állami represszió hatásának csökkentésére, más társadalmi csoportokhoz hasonlóan, az alkalmazkodó ellenállást választotta.

A munkámban ismertetett folyamatoknak a német kisebbségre gyakorolt hatása vizsgálatakor meg kell különböztetni a közösség társadalmi helyzetére, illetve nemzeti identitására gyakorolt hatását. Míg a társadalmi státuszban bekövetkezett változás egyértelmű, negatív következményei rövid távon is csökkenthetők, addig a nemzetiségpolitikának, illetve a kiereszkolt struktúraváltásnak a német nemzetiség identitására gyakorolt hatása rejtettebb, a változások csak hosszabb időintervallumban értelmezhetők.

A háború utáni években a kollektív stigmatizáció következtében a német kisebbség tagjai a társada-

lom többi csoportjától elkülönültek, bezárkóztak, lokális szinten a közösség megerősítette belső kohézióját és csoporthatárait, ami kifelé azonban nem minden esetben manifesztálódott. A túlélést szolgálta, hogy a kollektivizálás során saját tsz-eket alakítottak, vagy adott szervezeten belül külön brigádokat hoztak létre. Ez az attitűd érvényesült a falut elhagyó, különböző ipari üzemekben munkát vállalóknál is. A teljes egzisztenciális kiszolgáltatottságban, a mindennapokban némi fogódzót adott, hogy a munkavégzés során támaszkodhattak azokra a tapasztalatokra, amit a közös szocializáció, az azonos munkakultúra jelentett. A bezárkózás, az elkülönülés a háború utáni évtizedben védelmi reakció volt, a túlélés záloga. Mérheterlen szorgalommal, egymás segítségével már rövid távon is képesek voltak az egzisztenciális ellehetetlenítés hatásait mérsékelni. A sikeresen működtetett termelőszövetkezetek nemcsak a kényszerű egzisztenciális újrakezdetek létalapját jelentették, de a közösen elért eredmények a csoportidentitást is erősítették. Nem véletlen, hogy a politikai hatalom az '50-es évek végén a kollektivizálás második hullámában megtiltotta a „nemzetiségi”, különösen német tézeszek alakítását, a meglévőket pedig más gazdálkodó szervezetekkel való fuzionálásra kötelezte. Ez a hatalmi törekvés egyszerre szolgálta nemcsak a németek belső csoportkohéziójának a gyöngítését, de a telepese csoportok sikertelen gazdálkodási tevékenységének az elfedését is. Az összevonásokkal nivellálták az egyes társadalmi csoportok közötti szaktudásban, munkakultúrában meglévő számottevő különbségeket, ami a vegyes lakosságú községekben azzal a hatással járt, hogy az etnikai különbségek elvesztették szociális csoportképző relevanciájukat.

Megfigyelhető az is, hogy a kollektív bűnösség stigmája nemcsak a közösség tagjainak egymás iránti szolidaritását erősítette meg (segítették a Németországból visszaszököttek, befogadták a házaikból kitett családokat), de fölülírta a közösségen belüli politikai törésvonalakat is. Míg a háború alatt a Volksbundhoz való viszony megjelenítette a közösségen belüli politikai törésvonalakat, addig ezt az általam vizsgált időszakban egyáltalán nem tematizálták. A tabusítás hosszú évtizedekre megakadályozta, hogy a magyarországi németek a két világháború közötti történelmüket differenciáltan ítélik meg.

A falusi társadalom többi csoportjához hasonlóan az élet bizonyos területein működött a kontinuitás, azaz egy adott személy közösségen belüli megbecsültségét, státuszát továbbra is a lokális társadalmon belül korábban elfoglalt helye, szerepe határozta meg.

Az ösztársadalmi folyamatoknak a német kisebbség identitására gyakorolt hatása tehát kétirányú volt. Egyrészt a sorsközösség növelte a cso-

portkohéziót, és megerősítette a nemzeti identitást, másrészt a falvak tömeges elhagyása, az állami represszió viszont asszimilációs kihívást jelentett. Csak további lokális kutatásokkal igazolható, hogy az elmentés előjelű hatások régióként milyen mértékűek lehettek.

A trianoni Magyarország területén maradt nemzetiségek asszimilációja egészen a rendszerváltásig folytatódott. Ez a trend a rendszerváltást követő évtizedekben – amit a 2001. és a 2011. évi népszámlálás adatai is visszaigazolnak – több nemzetiség esetében megtorpant, intenzitása csökkent, sőt a németek esetében a disszimiláció jelei is megfigyelhetők.

Az asszimiláció vizsgálatokor figyelembe kell venni, hogy azt az adott közösség immanens tulajdonságai, a többségi társadalommal való együttélésének módja, valamint állampolitikai tényezők határozzák meg. A második világháború utáni másfél-két évtized asszimilációs trendjére jelentős hatást gyakorolt a kényszermigráció – ami csak a románokat nem érintette – és az állam által alkalmazott politikai stigmatizáció. Ehhez járult a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése, illetve az erőltetett iparosítás következtében a paraszti társadalom fölbomlása, tagjainak városokba áramlása. Ez a modernizációs folyamat hatványozottan érintette a nemzetiségek tagjait. Következésképpen szórványosodásuk tovább növekedett, ami fölgyorsította a nyelvvesztés, nyelvváltás folyamatát.

A represszív állami törekvésekre a közösség tagjai alapvetően három módon reagáltak: egy része mindvégig megtartotta németiséghez tartozásának hagyományos jegyeit – nyelv, szokások, viselet –, egy másik része elrejtette azt, egy harmadik része pedig föladata német kisebbségi csoportkötődését. E csoportok nagysága nem megállapítható, egymáshoz viszonyított nagyságuk állandóan változott. A jelenleg vizsgált időszakon túlmutató tendenciákat is figyelembe véve megállapítható, hogy a '80-as évek elejétől a nemzeti identitásukat korábban elrejtők a korábbi tradicionális etnikai elemekre építve, de azoktól el is térve mobilizálták nemzeti(ségi) identitásukat. A nyelv identitásában betöltött szerepét más elemek vették át, illetve a '80-as évek közepétől a szülők tömegesen preferálták gyerekeik német nyelvtanulását, amiben szerepet játszott a nyelvtudás felértékelődése is.

A német kisebbség tehát a vizsgált időszakban az ösztársadalmi folyamatokban etnikai, társadalmi csoportként nem játszhatott aktív szerepet. Egyéni és közösségi tevékenysége arra korlátozódott, hogy a különböző változások hátrányos következményeit csökkentse. Megítélésem szerint azonban a leg súlyosabb következménnyel az járt, hogy a politikai hatalom a németekkel szemben állampolgári jogegyenlőségük kinyilvánítását követően még évtizedekig fönntartotta a kollektív bűnösség toposzát.